

ИНВЕКТИВИ В РОМАНІ “БЕРЕСТЕЧКО” Л. КОСТЕНКО

Статья посвящена описанию инвективных средств языка для репрезентации элементов психологического сюжета романа “Берестечко” Л. Костенко.

Ключевые слова: инвектива, жанр, метафора, сарказм.

The article is devoted to the description of the invective means of the language for representation of psychological plot elements of the novel “Berestechko” by L. Kostenko.

Key words: invectiva, genre, metaphor, sarcasm.

У науковій літературі під інвективною розуміють образливе слово, лайку, словесний випад. Інвективна лексика (грубі, вульгарні слова) і фраземіка (грубі, вульгарні вислови) потрібні мовцям у стані афекту (лат. *affectus* — настрій, хвилювання, пристрасть), тобто короткочасного сильного переживання: гніву, люті, відчаю, раптової бурхливої радості тощо, коли в критичних умовах людина неспроможна знайти вихід із ситуації [1].

Інквективи — це слова і вирази, які мають у своїй семантиці, експресивному забарвленні й оцінному компоненті змісту інтенцію мовця принизити, образити, обезчестити, осоромити адресата мовлення чи третю особу, що зазвичай супроводжується наміром зробити це в найрізкішій і найцинічнішій формі [2].

Інквективу прийнято розглядати не лише як лайливе слово, а також як жанр. За спостереженнями дослідників, інквектива 1840–1860 рр., яка була периферійним жанром у російській літературі того часу, активно взаємодіяла з іншими жанрами, позажанровими поезіями, баладою, посланням, епіграмою, віршовим фейлетоном, елегією. В усіх випадках інквективні фрагменти, котрі мають гнівливий пафос і обов’язковий адресат висміювання, створюють особливу енергетику твору, поєдну-

ють його частини, визначають ідейну спрямованість усього тексту [3]. В такому аспекті С. Формановою досліджено жанрово-стильові особливості інвективи в однойменній статті [4], зокрема описано історію становлення та структуру жанру, визначено його ознаки, схарактеризовано як мовленнєвий тип. Предметом наукових інтересів дослідниці є також гендерний аспект української інвективи [5].

Мета нашої статті дослідити хоча б фрагментарно особливості інвективи в романі Л.Костенко “Берестечко”, який, за словами В.Панченка, є “монологом Богдана Хмельницького, котрий на наших очах переживає трагедію поразки, і відповідно тема *подолання поразки* у романі є ключовою” [6: 210], що засвідчено у контексті “Я гетьман Богдан Хмельницький, розбитий під Берестечком, сиджу у старій фортеці і долю свою кляню!” [6:34].

Інвектива — літературна форма слів і виразів, яка досягається різними засобами, зокрема тропейчними. Наприклад, початок роману — це звертання Б. Хмельницького до українського народу, волю якого забрано, для цього вжито метафоричну назву *віл*, чим і досягається інвектива, котра посилюється самоіронією гетьмана далі за контекстом: “*Народе вільний, аж тепер ти — віл. Моя поразка зветься Берестечком. На Київ наступає Радзивілл. Я вже не я. Мене вже улелекали... Хіба я гетьман? Всипище глупот, Так дався оморочити оманам!*” [7:10]; ... “*Хто допоможе, дурню макоцвітний, — московський цар чи трансільванський князь?! Ногайські Орди? Вуса карайма? Султан Махмет? Кордони з кияхів? Лежить твоя зглузована **Вкраїна**, схрестивши руки всіх своїх шляхів... **Моя вина. Мій гріх** перед людьми. Усе ж було за нас. Чому ж програли ми?*” [7:11–12]. У цих прикладах, крім інвективних метафор *народ — віл, гетьман — всипище глупот, зглузована Вкраїна*, поетеса використовує з іронією синекдоху *вуса карайма* як свідчення того, що переможеному нізвідки й ні від кого чекати допомоги, інвективний виклад посилено також епітетом *дурню макоцвітний* — так себе картає гетьман через поразку. У цих наскрізно образних контекстах завдяки інвективам поетесі якнайточніше вдається передати “болісне моральне самокатування гетьмана” [7: 211].

Адже весь сюжет роману — це спогади і рефлексії Б. Хмельницького. “Їх вільний плін, зазначає В. Панченко, зумовлює таку ж вільну композицію твору, в якій переплелися події давні й наявні, приватні й загальноукраїнські. Богдан — гетьман у тих своїх рефлексіях невіддільний від Богдана — людини з усіма його драмами, слабкостями, помилками, а водночас і могуттю, здатністю повста-

ти мало що не з руїн духу. Зовнішня статика роману... не перешкоджає високій психологічній напрузі твору... Від депресій до воскресіння — такою є амплітуда душевних станів Богдана в романі Ліни Костенко” [7: 211].

Через увесь текст роману проходить інвектива з семою “гріх” саме в автодіалогах Б. Хмельницького, адже це мовленнєва форма, де мовець виступає як суб’єкт дейксису, сповідаючись перед собою, він не буде говорити сам собі неправду. Такий різновид суб’єктивної організації простежується в нижчеподаних контекстах. Порівняймо: “Я буду вік себе **картати**, що заметався сам не свій” [7:16]; “Змиритись треба. Все у Божій волі. Чого ропщу, примножую **гріхи**?” [7:45]; “Я так як чую з днів пізніших **оте презирливе**: ага, це ж він підписувавсь — підніжок, чиєсь милості слуга!...” [7:47]; “До всіх **провин** ще й **відчай** долучить. Як той казав, поразка — це наука. Ніяка перемога так не вчить. Гей, писарю, неси мою печатку!... Життя пропало. Почнемо спочатку” [7:173].

Опис душевних переживань Б. Хмельницького посилено завдяки індивідуально-авторським інвективним метафорам, порівняймо: “А часом сплю надворі на кошмі, — під небом **сни за горло так не дущать**” [7:43]; “А я тремтячими руками в оцій фортеці день по дню тіла, погризені вовками, **в бездонну душу хороню...**” [7:39]; “Дивлюся в поле з обмішланих вєж. **Моя душа як випита карафа. Здається, я вже кам’янію теж**” [7:45].

Для створення емоційно напруженого діалогу Б. Хмельницького Л. Костенко влучно використовує також і лайливу лексику: “Та я не те що там **підніжком** — я **чортом, дідьком** підпишусь! З ляхами вип’ю море кави. Зміню біле на рябе. Ну, хитрував, лестив, лукавив... Чого добивсь? Лиш уплямив себе!” [7:47].

Поетеса органічно вплітає в мовну тканину “Берестечка” інвективну лексику для іронічного, а інколи й саркастичного опису портретів інших історичних осіб, які згадуються у творі. Порівнюючи їх з тваринами чи птахами з метою посилення огиди, сарказму, вона так змальовує, наприклад, хана: “І хан як **виліплений з воску, в кольчугу вбраний і в шишак, куриє кальян, чи спав потрошку, чи стежив битву мов коршак....**” [7:16].

У деяких контекстах зооморфні інвективи посилено ще й знижувальною розмовною лексикою, як—от у звертанні до хана: “Чого ж ти возиш їх з собою, **гаремник, цап гірський, бабій!**” [7: 25]; “Побійся Бога чи Аллаха, чи ти кумису перепив, що в свій гарем, **як вовкулака**, ще й це дівчатко прихопив” [7:28].

Поляків у “Берестечку” названо зоонімами, антропонімами з негативними конотаціями: *“шовкова тля, індики гонорові, землі моєї західний Батий! — чи, може, в битві, на бенкетах крові тобі згодиться кубок золотий?!”* [7:85].

Перед читачами постають словесні портрети польської знаті, зображені за допомогою різних інвективних засобів: частотних знижувальних порівнянь, інвективних фразем, метафор семантичних типів “живому” — “живе”, “живому” — “неживе”, гри слів, наприклад, *“Найбільше насміхався Вишневецький, моїм нещастям втішена пиха. Той розум не шляхетний, а шляхетський, усе привчений бачити зверха”* [7:86]. У цьому контексті характер князя Вишневецького передано шляхом поєднання метафори *втішена пиха* і каламбуру *не шляхетний, а шляхетський*, так, на наш погляд, поетесі вдалося надати контексту саркастичного забарвлення. Крім цих засобів, до інвективних відносять також розмовну лексику, яка дуже органічно введена в опис Конецьпольського як-от: *“Пан Конецьпольський зроду недоріка, а вже такий заникуватий став, що поки слухать того чоловіка, то вже би грубу книгу прочитав”* [7:87]. Інвективність слів *недоріка, заникуватий* посилюється у контексті вказівкою на повільну вдачу цієї людини, що сприймається читачем ще більш колоритно у подальшому контексті з протиставленням та граматичною метафорою, суть якої — у цілеспрямованому вживанні середнього роду замість чоловічого, а також синекдохи зі знижувальним просторіччям *гемба* замість літературного *губа* у такому контексті: *“Зате вродливий. Там **таке** субтельне. Там наче хто в амброзії умив. Шляхетна гемба. Це не те що в мене — немов од скелі брилу одломив”* [7:87].

Для саркастичного зображення князя Єремії у поданому нижче контексті Л. Костенко використовує епітети та порівняння з негативною семантикою, вживає й розгорнуті метафоричні структури, а також контраст, що будується на антонімії *лиця не пригадає — очей не забува*: *“Князь Єремія той не дуже. Той не привабливий з лица. Воно у нього зле, байдуже, — щось од вчорашнього млинця. Бліде, холодне, невиразне. Не пригадаєш, скільки б раз не дививсь на нього. Але очі — як буре небо в сірім клоччі. А то прокотить по лицу як блиск остиглого свинцю. В зіницях зашморги гойдає химерно вигнута брова. Лиця ніхто не пригадає. Очей ніхто не забува”* [7:87].

Ці засоби інвективи поетеса використовує і для опису інших історичних постатей, порівняймо: *“Був ще посол заморський, масний як лемищаник. Чарнецький, чорно в роті, а вже в душі стократ. І Страус дов-*

гоногий. І Хубальд висічаний. Пшенюрський — трохи жевжик і трохи патріот. Потоцький бадьорився, подригував литками. Старезний вже, подібний до сивої сови, — так наче йому розум хтось білими нитками рідесенько і швидко пришив до голови. А що вже Лянцкоронський, то там таке барило, там на такому пиві настояна пуха!” [7:88].

Ще більш грубі інвективи вжито у контекстах, де описано зрадників.

Для їх характеристики використано ключові лексеми *ненавидіти*, *кодло*, *біль*, *оббрехати*, *гади*, *гадючий*, *змій*, фраземи зі значенням фамільярності, болю, як-от: *ятрється болем*, *вухом не ведуть* тощо. Наприклад, все це фіксуємо в такому уривку з “Берестечка”: **“Ненавиджу перевертнів. Це кодло, мабуть, не менш, ніж вороги нашкодило. Колись йшли під інші корогви, то ще душа хоч ятрилася болем. Жолкевський, гетьман, той, що із Жовкви, йще молився й плакав перед боєм. А ці уже і вухом не ведуть. Мед-пиво п’ють і по-чужинськи чешуть. А ці уже і матір продадуть, і Україну по світах оббрешуть. На всіх шляхах линовища гадючі. Повзли до влади, терлись при дворі. Відтак з Ревух ролисили Ржевуські і добрі хлопці йшли у Киселі”** [7:96–97].

У “Берестечку”, за нашими спостереженнями, інвективну лексику переважно поетесою використано:

— як засіб глузування, приниження адресата, наприклад: **“Сусід північний хижий і великий. Дрімучий злидень, любить не своє. Колись у греків Янус був дволикий. А в цих орел двоглавий. Заклює”** [7:132];

— як засіб підбадьорювання: **“Не допускай такої мислі, Що Бог покаже нам неласку. Життя людського строки стислі. Немає часу на поразку”** [7:182];

— як засіб самоприниження (Хмельницький про себе): **“Оце вже й все. Отут я і причалю. Принижена душа не піднімає віч. Допалюю життя. Останній хмиз печалі потріскує, горить в мою високу ніч”** [7:129]; **“Яка самотність з темрявою злився. Мене нема. Я згарище. Я дим”** [7:129]);

— як засіб самопідбадьорення: **“Козацька жінка з гордими очима вона, мов крила в мене за плечима! Вона для мене у ці дні — як моє серце у мені!”** [7:181] або **“Нема нам щастя — мусить бути чудо. Ще ми станем зі своїх руйн. Мене не можуть люди не почути —душа в мені розгойдана як дзвін!”** [7:174];

— як символ співчуття приниженим, пригнобленим, наприклад: **“Обпалить часом думка крижана — ось люди йдуть, а скрізь одна руйна. І поки я їх визволю з ярма, то чи не мертва буде Україна?”** [7:28];

“Яка душа це видержить, не знаю. Вони ячать, благають: захистіть! Простіть мене. Від Ворскли до Дунаю. По саме море, по Стамбул простіть!” [7: 27].

Вищеподані коментарі зроблено до найважливіших, на наш погляд, інвектив соціального характеру, однак не можна оминати їх проєкцію на інтимний план тексту. У романі “Берестечко” Л.Костенко зображає переживання, гнів і відразу ж прощення Б.Хмельницьким зрадливої Гелени за допомогою різних інвективних засобів, використаних для показу жінки, яка *честь жіночу проциндрила, вона — ота перелюбниця, лайдачка, синів ненависна мачуха, ота гадюка, змія зелена і разом з тим заморока, не святенниця, недоторка, не якась там хльорка*. У контексті, представленому нижче, поетеса, використовуючи інвективи *слід змії, гріх отрутою надпитий* разом з лексемами *біль, поразка, понижений, вбитий, мучився* дає пояснення причини поразки гетьмана під Берестечком, як-от: “Я догасав. Я догасив цей **біль**, цю пристрасть, як жаринку. Одне, що в Бога я просив — щоб дав мені забути цю жінку. Вона була **як слід змії**. Як **гріх з отрутою надпитий**. Я не ненавидів її. Я був **понижений і вбитий**. Я **пив**. Я **мучився**. **Не спав**. **Боявся посміху, як пастики**. **Ось я такий і воював**. **В мені було зерно поразки**” [7:75].

Як свідчать наведені приклади, інвективи, характерні для афективного мовлення, в котрому фігурують експресивно забарвлені лексеми та фрази, дружні чи грубі, фамільярні чи гнівливі інтенції мовця. За словами В. Панченка, у Л. Костенко: *душа її Хмельницького нагадує кратер вулкана, де все кипить, де “колір” почуттів — надзвичайно виразний у своїх переливах. Від трагічних конотацій — до тихої лірики, від лайки — до схлипу, від гніву — до елегії, від сарказму — до майже дитячого зачудування, — усе це ріка Богданового внутрішнього мовлення [6:216].*

Подальші наші дослідження вбачаємо у цілісному лігвістичному коментуванні роману Л. Костенко “Берестечко”.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Махній М. Етноеволюція: Науково-пізнавальні нариси / М. Махній М. — К., 2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : makhniy.blogspot.com
2. Терминологический словарь [Електронний ресурс] — Режим доступу до словника: http://student.siberia-expert.com/board/terminologicheskij_slovar/ij/invektivnaja_leksika
3. Бралина Г. М. Особенности композиции жанра русской инвективы середины XIX века / Г. М. Бралина // Вестник Оренбургского государственного университета. — 2007. — № 11. — С. 44–48.

4. Форманова С. В. Жанрово-стильові особливості інвективи / С. В. Форманова // [http: www. google. ru/ searchhl ru newwindow](http://www.google.ru/searchhl=ru/newwindow)
5. Форманова С. В. Гендерний аспект української інвективи / С. В. Форманова // UCRAINICA IV SOUČASNÁ UKRAJINISTIKA PROBLÉMY JAZYKA, LITERATURY A KULTURY. — Olomouc . — 2010. — С. 314–347.
6. Панченко В. Богдан Хмельницький. Катарсис / В. Є. Панченко // у кн. Костенко Л. Берестечко. — К.: Либідь, 2010. — С. 207–217.
7. Костенко Л. Берестечко / Л. В. Костенко — К.: Либідь, 2010. — С. 10–184.